

Kg. 9a/16, 26

RÉGÉSZETI DOLGOZATOK

AZ EÖTVÖS LÓRÁND TUDOMÁNYEGYETEM
RÉGÉSZETI INTÉZETÉBŐL

2.

DISSERTATIONES ARCHAEOLOGICÆ

EX INSTITUTO ARCHAEOLOGICO
UNIVERSITATIS DE ROLANDO EÖTVÖS NOMINATÆ

BUDAPEST, 1960.

Ma-
ának
fo-
sse
loo.
sz-

sz.
el.
zt-
lig

or-
ib-
a

ra-
is
zad
van
ját
na-
en-
ri-

ü-
es
ek
vü
b-
öt
or
nd

Védett telepek, erődítések problémája Észak- és Keletmagyarországon a bronzkor kezdetéig.

A múlt század második felének nagy régészeti mozgalmi idején, az 1876 évi ősrégészeti kongresszus alkalmából RÓMER Flóris összeállította Magyarország régészeti térképét. A térképre vitt adatok igen jelentékeny része halmokat, ördögárokot és földvárakat jelölt /1/. RÓMER a kongresszusi kiadványban csaknem egy egész kötetet szentelt ezeknek s a földvárak részletes leírásai, rajzai, a csörszárók bejárása alkalmával készített metszetrajzok és a halomfeltárásokról adott beszámolók mutatják a hetvenes évek minden irányba kiterjedő régészeti érdeklődését /2/.

A nagyszerű kezdeményezés azonban folytatás nélkül maradt. A régészeti térkép adatait azóta sokszorosára lehetett volna duzzasztani, új térkép azonban máig sem készült. A földvárakról, ördögárokokról, halmokról alkotott elképzeléseken réggen túlhaladtunk, új értékelésük azonban még a mai napig sem történt meg.

A kongresszus legszélesebb érdeklődést felkeltő tüze egy-két évtized múltán elhamvadt. A vármegyei monográfiákra még futotta belőle /3/. A tipológiai és művészettörténeti szemlélet tulsúlyba jutásával a régészeti kutatás módszere az előbbiekhöz képest lényegesen szűkebbé, szegényebbé vált. A csörszárkok, halmok, földvárak kérdése lekerült a napirendről, legfeljebb rajongó amatőrök gyűjtögették adataikat, sok újat fedeztek fel, de kellő szakértelem híján csak regényes elképzeléseiket fűzték hozzájuk.

Óskori kutatásunk több évtizedes adósságát kell törlesztenünk a földvárakra, halmokra, ördögárokra vonatkozó adatok újbóli összegyűjtésével, amíg mód van rá, hiszen napról-napra pusztulnak.

A Dunántulon néhány éve folyamatosan van a földvárak kutatása és már eddig is jelentős eredményeket hozott /4/. Észak- és Kelet-Magyarország azonban igen elhanyagolt helyzetben volt a legutóbbi időkig.

A 30-as évek végén a hódmezővásárhelyi Nagytatársánc

felmérése és átvágása volt az egyetlen igazán jelentős lépés /5/. Ez azonban követés nélkül maradt. Az elmúlt években az alpári kisebb /6/ és a Békés-várdombi nagy ásatások /7/ ismét felszínre hozták az alföldi teleperődítések kérdését. 1958-ban a Bükkben már akadémiai tervásatás keretében történt egy nagy vaskori erődített telep megvizsgálása /8/. A nógrádi és pestmegyei földvárak térképezése is megkezdődött /9/.

Az utóbbi években tehát ismét előtérbe került a települési vizsgálatokkal kapcsolatban az erődített telepek kérdése is. Ezek történeti szerepe azonban a mai napig tisztázatlan. Széleskörű rendszeres munka híján még most is teljes bizonytalanság uralkodik azzal kapcsolatban, hogy mikor, kik és miért kezdték telepeiket erődíteni s milyenek az egyes korok védett telepei.

Sokáig tartotta magát az a felfogás, hogy a lengyeli sánc a lengyeli kultúra népességének műve /10/. TOMPA Ferenc sáncátvágása azonban bebizonyította, hogy a sánc nem kőkori, hanem koravaskori /11/. Valószínűleg ez adta az indítékot későbbi felfogásához, mely szerint "... ez a falvakban lakó, békés paraszti foglalkozásának élő nép egyáltalában nem volt harcias és maga sem tartott támadásoktól, bizonyítja az a negatív megfigyelés is, hogy az alföldi bronzkori telepek körül semmiféle erődítménynek a nyomait nem találjuk" /12/. A földvárak keletkezési idejét általában a koravaskorra teszi /13/.

PATAY Pál alpári ásatása után arról értesülünk, hogy az újabb leletek tanúsága szerint már a bronzkorban kell számolnunk földvárépítéssel /14/.

BANNER János Békés-várdombi ásatásai alapján a gyulavarsándi kultúra sajátos erődítési formájával ismerkedünk meg /15/.

BANNER János összefoglaló munkájából kitűnik, hogy a későrézkori péceli kultúrának nemcsak a Dunántulon és a Dráva-Száva közén voltak védett telepei, hanem Észak-Magyarországon is /16/.

A középeurópai meolithkori teleperődítésekről ellentétesek a felfogások. A külföldi kutatók nagy része hangoztatja, hogy a szalagdiszes edények kulturája idején nem volt általános, de sok esetben megfigyelhető, Németország területéről

emlitenek számos, árokkal, sánccal körülvett telepet, Ezek többnyire a hegyek tetején helyezkednek el /17/. Ellentétes felfogás szerint az árkok és sáncok egymáshoz való viszonya kizárja a védelmi hasznosságukat, inkább azt valószínűsítik, hogy egy-egy közösség állatállományának az őrzésére szolgáltak volna. A hegytetőkre való felhuzódást az éghajlat megváltozása által előidézett kiszáradással hozzák összefüggésbe /18/. Ez azonban nem kielégítő magyarázat, Nem valószínű, hogy az alföldeket érintő szárazság a hegyek tetején kedvezőbb életfeltételeket teremtett, mint amelyet a völgyekben futó patakok melléke nyújtott. A vita még nem dőlt el.

Hazánkban a középeurópai régióval legjobban kapcsolódó dunántúli vonaldiszes kerámia népeisége telepeit nem erősítette meg. Legalábbis eddig ilyen telepet nem találtunk. A települések egységesen síkvidéki jellegűek. A hazánk északkeleti vidékein otthonos bükki kultúra települési viszonyai azonban igen változatos képet mutatnak. Lelőhelyei Heves, Borsod-Abauj-Zemplén és Szabolcs megye területét ölelik fel, Szlovákiában pedig messze északon is előfordulnak /19/.

A bükki kultúrának két fő települési típusa van: az alföldi és hegyvidéki. A hegyvidéki telepeket megtaláljuk a folyó- és patak völgyekben, a hegytetőkön és a barlangokban /20/.

Feltűnő ez a települési különbség egy olyan kultúránál, amelynek tárgyi emlékényeg egyéges színezetűnek látszik. Nehezen képzelhető el, hogy a bükki barlangok vidéke, a magas hegytetők ugyanolyan életfeltételeket nyújtottak volna, mint az alföldi folyók áradástól mentes termékeny partvidéke.

A bükki kultúra és az alföldi vonaldiszes kerámia telepeiről tudjuk, hogy ezek a nyílt síkságon mindig a vizek közelében található meg /21/. Egy-egy helyen nem éltek huzamosabb időn keresztül, ugyanis sehol sem halmozódtak fel olyan vastag települési rétegek, mint a Korös, tiszai vagy herpályi kultúra telephelyein. Életmódjukat egyes kutatók vándor parasztnak mondják, mely szerint a föld termőerejének kimerülése után továbbhúzódtak más érintetlen, termékeny vidékre /21/. Az ilyen életmódra a nagyterületeket nyújtó alföldi sík vidékek és a hegyek közé vezető széles folyóvölgyek voltak a legalkalmasabbak. A megfigyelt telepek nyíltak, védelemre való törekvést nem árulnak el.

Más képet mutatnak a sziklás hegytetők és barlangok kör-

nyékén található telepek. Ezeknél a közvetlen környék földművelésre egyáltalán nem alkalmas. Csak a szerény keretek között üzött állattartásra és vadászatra nyílt lehetőség a gyűjtögetés gyenge eredménye mellett. Az itt-ott fellelhető hegyi patakok nem voltak összehasonlíthatók az alföldi folyók halgazdagságával. Ezért a bükki kultúra hegyi és barlangi lakhelyén a földművelés és halászat alárendeltebb szerepet játszott az állattenyésztés és vadászat mellett. Hogy a bükki kultúra emlékeit mégis megtaláljuk az egészégtelen, nedves barlangokban, óserdők rengetegekiben, messze bent a Kárpátok havasai között, annak komoly, kényszerítő okai lehettek.

Talán nem tévedünk, ha a bükki kultúra népességének elhuzódását új kultúra megjelenésével hozzuk összefüggésbe. A fejlettebb gazdálkodást űző tiszai kultúra délről felfelé haladva a Tisza és Bodrog mentén, ellenállhatatlanul szorította ősszakra a bükki népséget, sőt még az ún. protobükki vagy alföldi vonaldízes kerámia népcsoportjának egy részét is. Ez utóbbi főleg a Tiszántalon élt és keveredett a bükki kultúrával. A bükki és tiszai kultúra között nem volt barátságos érintkezés. Ez kitűnik abból a negatív tényből is, hogy bár telephelyeik sokszor egymás tőszomszédságában találhatóak, mégis a jellemző leletanyaguk sohasem keveredik /23/. Barátságos érintkezésnél az ilyen keveredés elkerülhetetlen /pl. a bükki és az alföldi vonaldízes kerámiánál /24//.

Feltűnő, hogy az edényművészetben is különbség észlelhető az alföldi és hegyvidéki leletek között. Az alföldi lelőhelyeken talált edények technikája és ornamentikája kezdetlegesebb, egyszerűbb, mint a hegyvidéken /25/. A díszítésben, technikában a legmagasabb fokot a barlangi leletek mutatják /26/. E szerint esetleg feltételezhetjük, hogy a bükki kultúra síkvidéki leletei korábbiak, a hegytetőkön, barlangokban találtak pedig későbbiek. Az eredeti, kedvezőbb települési területről kiszorult népnél azt várnánk, hogy az edényművéség is lehanyaglik. Itt pontosan az ellenkezője történt.

A hegyvidéki telepek jórésze magas hegytetőn található. Mesterséges védelmi berendezésre eddig még nincs adatunk. A Miskolc-Tapolca fölött emelkedő Várhegy tetejét ugyan magas sánc veszi körül /27/. A sáncon belül végzett ásatások neolithkori emlékeket hoztak felszínre, más korba tartozó le-

leteket nem /28/. A sánc szerkezete azonban a koravaskori sáncokhoz hasonló. Valószínűleg a település és erődítés ugyanugy történt, mint Lengyelen /29/. Itt ugyan a bükki kultúra nem épített mesterséges védművet, de a területet védelemre alkalmasnak találta. Ez később is így van. A koravaskori földvárakat is mindig olyan helyen emelték, melyeket amugy is nehezen lehetett megközelíteni. Az erődítés csak fokozta az ilyen helyek már meglévő védettségét. Ezért nem meglepő, hogy a bükki kultúra telepeit sok esetben ott találjuk meg, ahol évezredekkel később koravaskori erődített telepek létesültek. Ilyen a borsodi telep /30/, a tolcsvai Várhegy /31/, a már említett tapolcai Várhegy /32/, stb. Így nem véletlen, hogy a legtöbb, alakja és megközelíthetlensége miatt Várnak, Várdombnak vagy Várhegynek nevezett hegyen megtaláljuk a bükki kultúra települési nyomait /33/. Ezt csakis a védelemre való törekvéssel, biztonságosabb település lehetőségével magyarázhatjuk. Ugyanez teszi érthetővé a vad rengetegben található barlangi lelőhelyeket, még későbbi időkben is. A Bükk-hegység belseje ugyanis a 18. század közepéig lakatlan volt.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy a barlangokban három olyan kultúra emlékeit találjuk meg, melyek népessége védelemre kényszerült erősebb, újabban megjelent népességgel szemben. Ezek a bükki, péceli kultúra és koravaskor emlékei /34/.

A hegyek közé szorított bükki kultúra területén igen fontos nyersanyag fordult elő, mely az életben rendkívül fontos szerepet töltött be: az obszidián, nem szólva bizonyos, eszköznek való más kőanyagról. A kedvezőtlen körülmények között talán az említett nyersanyagokkal folytatott kereskedelem tette lehetővé életüket.

A herpályi kultúra mai fogalmaink szerint későneolitikori. Jellemzik a festett edények, a réz legkorábbi, de már szerványos használata hazánkban és a "tell"-szerű települési forma /35/. Rokkon a Dimini-Erőd-Cucuteni festett kerámikás körökkel, Dinárit többszörös kőfal veszi körül /36/. Erősdön és Cucuteniben csupán árkok és földsáncok vannak, de ezek is több sorba sorakozva ovezik a telepek gyenge pontjait /37/. A három kulturális régió erődítési problémáival KUTZIÁN Ida foglalkozott behatóbban /38/.

Az erődítés Anatóliában és egész kisázsiaiában ősi gyökérű. A festett kerámias kulturák - amelyek ennek a keletmediterrán kulturális régióknak a szélén vannak - valószínűleg innét hozták az

- 30 -

erődítés szokását. Kisázsiában igen korán kialakultak az ipari és kereskedelmi centrumok, fejlettebb gazdasági erővel, mint amilyennel a környező pásztornépek rendelkeztek. Ezek megragadtak minden alkalmat a rabló célzatu támadásokra. A felhalmozódott vagyont védeni kellett. Legismertebb ilyen erődített városias telep Trója, mely már az I. építési periódus idején erős falakkal rendelkezett /39/.

Még nem tudjuk, hogy az Erősd-Cucuteni kultúra erődítésére miért volt szükség. Lehet, hogy a kiszorított régi lakosság ellen kellett védekezni, de az is lehet, hogy helyi jellegű rabló szándéku támadások ellen.

Ilyen komoly földmunka elvégzésére bizonyos szervezettségre és több munkaerőre volt szükség, mint amennyit egy család nyújthatott. Ezek az erődített telepek is bizonyítják, hogy a kőkor végén több családot összefogó közösségek szoros egységet alkottak. A közös vadászat és halászat eredményeiből az egyén is részesült, a közös állatállományból az egyén is megkapta a maga részét. A közösségi munkával épült védműben az egyén szerepe alárendelt s a közösség szilárd egysége tükröződik.

Épített-e erődítést a herpályi kultúra népe? Hátározott választ adni ma még nem tudunk. MAKKAY Jánossal együtt az elmúlt években számos herpályi típusu telepet figyeltünk meg /40/. A helyszini szemlék során nyert benyomások alapján talán beszélhetünk erődítésről.

A herpályi kultúra fő elterjedési területe a Berettyó-völgy környéke. Telepei a bükki kulturától eltérően igen hosszú egyhelyben lakást mutatnak, rendkívül vastag települési rétegekkel /41/. Kiterjedésük rendszerint nem nagy. Mindig a vizek mellett fekszenek. A víz nyújtott védelmet. Kihasználták a természet adta lehetőségeket. Szívesen települtek a vízfolyás által teljesen körülvett, nem nagy kiterjedésű dombokra, szigetekre /42/. Felkeresték a félszigetszerű kiemelkedéseket is. Ezeknél átvághatták a szárazfölddel összefüggő keskenyebb részt s az így ásott árok biztosította védelmet /43/. Sajnos a legtöbb helyen később a bronzkori gyulavarsándi kultúra népe is megjelenő, az előzőleg a herpályi népe által épített erődítéseit, mint ahol ket a bronzkori lakosság valójában már készen találta. Csak meg kellett újítani a beomlott árkokat. Ugy tűnik, hogy hazánkban a

herpályi népesség alkalmazta először azt a védelmi technikát, amit más vidéken a rokon Erősd-Cucuteni kultúra népessége alkalmazott. Természetesen egyelőre ez bizonyításra váró feltevés.

Egyes helyeken a központi nagy telepet szorosán, gyűrűszerűen vették körül a külön-külön dombon elhelyezkedett kisebb telepek /45/. Egy-egy telepen néhány család élhetett. Ezek a központi teleppel valamilyen rokoni kapcsolatban lehettek, talán törzsi közösséget alkottak. Az ilyen koncentrált herpályi telepek körül több km-es körzetben hiányoznak a hasonlókorú lelőhelyek. Talán egy meginduló és későbbi ásatásokkal bizonyítandó új társadalmi folyamat tükröződik itt.

A herpályi kultúra telepeinél megállapítható a védelemre való törekvés, de ennek okáról nem mondhatunk egyelőre többet, mint amennyit az Erősd-Cucuteni kultúránál láttunk.

A teleperődítések kétségtelen nyomait a rézkor végén figyelhetjük meg. BANNER János munkája nyomán tudjuk, hogy a péceli kultúra az ország egész területén elterjedt /46/. Tulnyomó részt alföldi jellegű telepeken találjuk meg leleteit méghozzá úgy, hogy ezek nem mutatnak huzamos helyben lakást. A leletek főleg csak gödrökből kerülnek elő, nincsenek vastag rétegek /47/. Tudjuk, hogy az állattenyésztés nagyjelentőségű volt a kultúra életében /48/. Valószínűleg ezzel függött össze az alföldi telepések mozgékony életmódja.

Települési területének délnyugati szegélyéről a kutatás kimutatta, hogy a péceli kultúra védelemre kényszerült a dombtetőkön, hegyeken várakat épített. A behatoló Vucedolzóki kultúra népessége azonban birtokba vette a sáncokkal védett telepeket is s a hóditók tovább használták azokat /49/.

A péceli kultúra északmagyarországi telepeinél ugyanolyan vegyes települési viszonyokat figyelhetünk meg, mint a bukki kultúránál. Előfordulnak az alföldi részeken kívül folyóvölgyekben, hegytetőkön, barlangokban, egészen Dél-Lengyelorszáig /50/. A történeti háttér vizsgálata itt is magyarázatot ad a településekben mutatkozó különbségekre.

Az Észak-Magyarországi hegyvidéken a kutatás azt is kimutatta, hogy a lapostetejű, meredek oldalu hegytetőket kevésbé védett részeken árokkal is megerősítették /51/. Az alföldi jellegű telepeken vastag települési rétegek nem halmozód-

tak fel, a hegytetőkön azonban huzamosabb ott tartózkodásra utaló települési rétegeket figyeltek meg az ásatók. A hegyek között az életmódban is olyan változás állt elő, hogy a kedvezőbb alföldi területek mozgó vándorlétele helyébe a tartós megtelepedés lépett, főleg olyan helyeken, ahol a telep védelme biztosított volt /Ózd-Kőaljatető /52/ /.

A péceli kultúra megjelenését a hegyek között ugyanolyan történeti alkalmakkal magyarázhatjuk, mint a bükki kultúra esetében. A kultúra egyes népcsoportjainak a hegyek közé szorulása a korabronzkori hatvani kultúra támadásával hozható összefüggésbe. A hatvani kultúra népessége a Kárpátokon túlról hatolt be. Birtokba vette a Bodrog és Tisza jobb partját és a Tisza bal partjának keskeny sávját a Kőrös torkolatáig. A Duna-Tisza közén a Tápió völgye képezi a határt, nyugat felé a Duna-könyök, észak felé pedig a hegyek déli nyulványai /53/.

A péceli kultúra népcsoportjai vagy elmenekültek vagy helyben maradvá beleolvadtak az új népességbe. Az új kultúrában nem vesztették el teljesen kulturális sajátágaikat, hiszen a halotthemvasztás szokását is főlük vették át a hatvaniak.

A Hernád völgyét a hatvani kultúra népessége megszállotta, a Sajó völgyében azonban egyáltalán nem találjuk meg telepeit. Ugy látszik, hogy ott a péceli kultúra elmenekült csoportjai szilárdan megvetették lábukat, eredményesen védekeztek a megközelíthetetlen hegytetők biztonságában s utját állták a hatvani kultúra behatoló törekvéseinek. A péceli kultúra idején fedezték fel újból a bükki kultúra rég elhagyott barlangjait. A nógrádi hegyvidéken egy darabig védekeztek. PATAY Pál még nem tudja magyarázatát adni a magashegyi telepeknek. Szerinte a településnek ez a módja "...minden bizonnyal gazdálkodásukból következett." /54/. Ma azonban az újabb kutatások fényében tudjuk, hogy a hatvani kultúra nyomása miatt választották ezeket a nehezen megközelíthető hegytetőket lakóhelyül.

A hatvani kultúra telepei kivétel nélkül erődítettek. Ezek azonban eltérnek az északi péceli és herpályi védett telepektől. Az erődítés sohasem terjed ki az egész lakótelepre - ellentétben az előbb ismertetettekkel - hanem annak mindig csak egy része védett. A telepeknek mindig két részük van. A nagyobb, védmű nélküli teleprész is többnyire a természettől jól védett, nehezen megközelíthető helyeket foglalja el. Meredek dombtető-

kön, vízmentes szigeten vagy félszigetszerű kiemelkedéseken találjuk. A jóval kisebb védett felületeket mindig széles árok választja el a telep nagyobb részétől.

Az erődítéseknek több típusát figyelhetjük meg.

Az előreugró dombtetők oldalait mesterségesen meredekebbé tették. A kisebb, minden oldalról védett részt széles mesterséges árok választja el a domb ill. a telep többi részétől /Gibárt/.

A Tisza mellett a védett rész egyik oldalával a Tisza medrére támaszkodik és félkörívben övezi a kb. 20 m széles és több mint 2 m mély árok. A lakótelep szintén félkörívben támaszkodik a védő árokra /Tiszaluc/.

Sajátságos az emődi Nagyhalom védelmi berendezése. A nagy telep a vízzel teljesen körülvett kb. 250 m hosszú s mintegy 30 m magas szigetszerű domb tetejét foglalja el. Bár a természet is teljes védelmet nyújtott, a dombtető délnyugati végén széles árokkal teljesen körülvették a kb. 30 m átmérőjű védett teleprészt.

Vámosgyörk és Atkár között széles, ma is mocsaras völgy közepén emelkedik a szigetszerű alacsony domb. Ezen is megtelepült a hatvani kultúra népe. A legbiztosabb védelmet nyújtotta, hiszen a többszáz m széles ingovány tette megközelíthetetlené. A lakótelep egy része a mocsár mellett emelkedő magas domb tetején fekszik.

Ezek a hatvani kultúra eddig megfigyelt legjellegzetesebb telepformái. Egy-egy telep, mint a vastag települési rétegek mutatják, mindig hosszan lakott. Szabályszerűnek mondhatjuk, hogy a védelmi berendezés mindig csak a telep egy részére, éppen a kisebb részére terjedt ki, ezzel szemben a péceli és herpályi kultúra telepeinél a védelem az egész telepet közrefogta. A védett teleprészekeken is voltak állandó építmények, tehát voltak állandó lakók is. Ezek települési hulladékai sokszor jóval magasabbra emelkedtek, mint a telep védtelen részein.

A közösség életében állhatott elő olyan változás, amely a település formájában is tükröződik. Kisebb csoportok előnyösebb helyzetbe kerültek, hiszen lényegében kettős védelem alatt állottak. Az egész telep számára nyújtott természetes védelmet és a mesterséges széles árok nyújtotta biztonságot egyaránt élvezték. Ugyanakkor az árok bizonyos - talán éppen társadalmi - elkülönü-

lést is jelentett a telep lakóitól.

Valószínű, hogy a telep lakói csak nagy veszély esetén menekülhettek be a kicsiny "fellegvárba", melyet a pusztulás csak legutoljára érhetett el.

A Sajó felső folyása mentén és Szlovákia területén élő péceli népesség egy ideig még kulturális sajátságait megtartva élhetett a korabronzkorban is, a hatvani kultúrával egyidőben. Ezt a megállapításunkat a leletanyag is támogatja /55/.

A telepek erődítésének csupán - eddig kellőképpen nem méltatott - kezdeti időszakát tekintettük át. A bronzkor és vas-
kor folyamán állandóan találkozunk védelmi törekvésekkel és mesterséges védelmi berendezésekkel. Ezek vizsgálata azonban tule-
sik tanulmányunk keretén.

Összefoglalóan megállapíthatjuk:

A közösség védelmi törekvése először az ujkőkori bükki kultúrában figyelhető meg. Ekkor még csak a természetadta védelmi lehetőségeket használják ki.

A természetes védelmi lehetőségek kisebb mesterséges védművekkel való megerősítése a kőkorszaki herpályi kultúránál tételezhető fel első ízben.

A mesterséges védelmi berendezések általánossá válása a rézkor és bronzkor fordulóján következik be, amit a védekező péceli és támadó hatvani kultúra telepeinél egyaránt megfigyelhetünk.

Az őskori telepek elemzése az egyéb leletanyaggal együtt nagy mértékben segíti az őskorral foglalkozó kutatókat a minél helyesebb történeti kép kialakításában.

KALICZ Nándor

1. RÓMER Fl. Resultats généraux du mouvement Archéologique en Hongrie. 1878. Térképmelléklet a 42-43. lap között.
2. U.o. 39-159.
3. Magyarország vármegyéi és városai. Országos Monográfia Társaság kiadványa. MÁRTON Lajos, BARTALOS Gyula, CSOMA József, SZENDREY János, NAGY Géza, JOSA András, DUDÁS Gyula stb. írták ezekben az őstörténeti részt. Jelentősek a sorozaton kívül megjelent monográfiák POSTA Béla, WOSINSKY Mór stb. tollából.

4. NOVÁKI Gy. Arch. Ért. 1952. 3-17.
 5. BANNER J. Dolg. 1939, 93-112.
 6. PATAY P. Arch. Ért. 1950. 134-135.
 7. BANNER J. Arch. Ért. 1955. 143-148.
 8. PÁRDUCZ M. feltárás 1958 nyarán Bükk-szentlászló fölött.
 9. PATAY P. Pest megye régészeti emlékei /Pest megye műemlékei/. 1958. 24-25. U. a., Nógrád megye régészeti emlékei /Nógrád megye műemlékei/. 1955. 20-21.
 10. ROSKA M. Az órégészet kézikönyve II. Újabb kőkor. 1927. 230. BRUN F., Festungen. ERV III. 1925. 334.
 11. ROMPA F. A szalagdiszes edénművesség kulturája Magyarországon. AH. V-VI. 1929, 41.
 12. TOMPA F. Budapest az őkorban. Óskor. 1942. 62-63.
 13. U. o. 92-93.
 14. PATAY P. Arch. Ért. 1950. 134.
 15. BANNER J. Arch. Ért. 1955. 143-144.
 16. BANNER J. Die Péceli Kultur AH. XXXV. 1956. 212, 214-216.
 17. BUTTLER W. Der donauländische und westliche Kulturkreis in der jüngeren Steinzeit. 1938. 9-10. TACKENBERG K., Die jüngere Steinzeit Europas. Das Neolithikum Histeria Mundi II, 1953, 15.
 18. PARET O. Das neue Bild der Vorgeschichte. 1948. 86-87, 93.
 19. TOMPA F. AH. V-VI. LXI.
 20. U. o. 18-25.
 21. U. o. 22-24.
 22. SANGMEISTER E. Zum Charakter der bandkeramischen Siedlung. 33. BRGK 1943-1950. 1951. 103-107. TACKENBERG K., i. m., 15.
 23. TOMPA F. AH. V-VI. 46. U. a. az 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn. 24/25. BRGK 1934-35. 1937. 40.
 24. TOMPA F. AH. V-VI. I. 2. /XXX. 8-15/, I 3-4. /IV. 2-4/, I. 5-8. /XV. 5-6/.
 25. TOMPA F. AH. V-VI. XVI. 1-3, XXXII. 1-26, XXXIV. 1-24. stb.
 26. U. o. II, III., IV., V. stb.
 27. Helyszíni szemle során állapítottam meg.
 28. Herman Ottó Múzeumban. Közöletlen.
 29. Lásd 11.
 30. TOMPA F. AH. V-VI. 21.
 31. Mélysége 485 m a tszf. Minden irányban jól védhető volt.
 32. Minden oldalról meredek, lapostetejű hegy.
 33. KÖREK J., - PATAY P., A bükki kultúra elterjedése Magyarországon. Rég. Füzet. Sor. II. 2. 1958, 21., 76-78., 85., 102., 122., 134. lelőhelyek.
 34. A Herman Ottó Múzeum anyaga alapján
 35. KÖREK J., - PATAY P., FA. 8. 1956. 23-39.
 36. WACE, A. J. B. - THOMPSON, M. S., Prehistoric Thessaly. Cambridge, 1912. 75.
 37. LÁSZLÓ F. Dolg. Kolozsvár 2. 1911. 176-226. SCHMIDT H., Cucuteni, Berlin-Leipzig 1932.
 38. KUTZIÁN I. Az aeneolithikus erődök problémái. Antiquitas Hung. 1. 1947. 10-15.
 39. BLIEGEN, W. - CASKEY, J. T. - RAWSON, M., Troy I. 2. kötet, 161-164. kép.
 40. MATRAY J. A bihari Berettyó völgy őskori leletei. A Déri Múzeum Évkönyve. 1948-56. 1957. 32.
 41. KÖREK J. - PATAY P., i. m. FA. 24-26.
 42. MATRAY J., i. m., és a szerző helyszíni szemléje.

43. KOREK J.-PATAY P., i.m., FA. 25. lapon a térkép.
44. U.o. 24. MAKKAY J., i.m.
45. U.o. 33.
46. BANNER J., Die Péceler Kultur. 136-137. lap között az
elterjedési térkép.
47. U.o. 211-216.
48. U.o. 217-219.
49. U.o. 180.
50. U.o. 223-225.
51. U.o. 216.
52. U.o. 212, 216.
53. A szerző közöletlen kutatási eredményei alapján.
54. PATAY P., Nógrád megye régészeti emlékei, i.m., 15.
55. A szerző közöletlen kutatási eredményei.

N.KALICZ: Befestigte Siedelungen und Burgen in Nord- und Ost-
Ungarn bis zum Beginn der Bronzezeit.

/Erscheint in Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis
de Rolando EÖTVÖS nominatio. Sectio Historica. Tomus II.1960/